

Examining the Role of the Public Sphere and Civil Society in the Political Development of Contemporary Iran

Seyyed Qasem. Mousavi¹, Manochehr. Pahlavan^{2*}, Ali. Rahmani Firouzjah³

¹ Department of Sociology, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran

² Assistant Professor, Department of Sociology, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran

³ Associate Professor, Department of Sociology, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran

* Corresponding author email address: niknik2020niknik@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Mousavi, S. Q., Pahlavan, M., & Rahmani Firouzjah, A. (2025). Examining the Role of the Public Sphere and Civil Society in the Political Development of Contemporary Iran. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(3), 1-21.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Concepts such as the public sphere, civil society, and political development are among the significant topics that have attracted the attention of scholars and researchers in the field of social sciences in recent decades. The public sphere serves as a space for the free and equal participation of all citizens in dialogue within a democratic society, closely overlapping with civil society. When strengthened and integrated, the public sphere can provide the practical framework for the organized activities of political institutions, political parties, and voluntary associations independent of the state. Within an open and critical society with an emancipatory nature, it can facilitate the realization of political freedoms and the fundamental rights of citizens. The formation and evolution of the public sphere and civil society in different historical periods, and their role in the political development of contemporary Iran, have been marked by significant fluctuations. A pivotal moment in their emergence and organization in the country's modern history was during the Constitutional Revolution. However, throughout the tumultuous reigns of the first and second Pahlavi dynasties, despite the relative increase in literacy, the emergence of new middle classes, and the rise of political groupings with diverse ideological orientations, the dominance of a unilateral political structure—prioritizing Western modernity and economic and social modernization—impeded their success. The ensuing struggles and confrontations culminated in the Islamic Revolution of 1979. Ultimately, despite the emergence of diverse networks of political and social groups in the decades following the revolution, civil society in Iran has yet to develop into a dynamic and influential social force. This article aims to determine the levels of relationship between the public sphere and civil society in relation to political development. The present study employs a descriptive-analytical approach, utilizing documentary and library-based data collection methods. The research background and theoretical foundations indicate a close interrelation between the public sphere, civil society, and political development. In other words, the findings suggest that factors such as the presence of an open political environment, a critical society engaged in free dialogue, independent institutions separate from the state, voluntary associations, and the protection of private spheres—by attributing meaning to the fundamental rights of citizens—impact political development. Practical engagement with these indicators can pave the way for the advancement of political development in Iran.

Keywords: Public Sphere, Civil Society, Political Development, Political Parties, Voluntary Associations

EXTENDED ABSTRACT

The public sphere and civil society are two essential pillars that have historically shaped political development in various societies. Scholars have long debated their interrelationship, particularly in the context of contemporary Iran. The public sphere, conceptualized as a realm for rational discourse and critical engagement, has played a transformative role in political modernization. Civil society, comprising voluntary associations, political parties, and non-governmental organizations, serves as a bridge between citizens and the state. Historically, the emergence of these institutions in Iran has been marked by fluctuation due to shifting political regimes and state interventions. The Constitutional Revolution of 1906 provided the initial foundation for civil society development, yet subsequent authoritarian rule under the Pahlavi dynasty hindered its expansion. Despite the Islamic Revolution of 1979, which promised a participatory political structure, civil society remains fragmented, and the public sphere is constrained by legal and institutional barriers. Studies have emphasized that democratic political development necessitates an independent civil society, an open public sphere, and institutionalized political participation ([Bashiriyeh, 2001](#)). Theoretically, Habermas's notion of the public sphere and Tocqueville's analysis of civil society provide a framework for understanding these dynamics ([Calhoun, 2010](#)). Empirical research suggests that the relationship between civil society and political development is mediated by political culture, the autonomy of institutions, and the state's willingness to accommodate pluralism ([Mousavi & Mousavi, 2015](#)).

The role of the public sphere and civil society in political development is contingent on multiple factors, including state-society relations, the presence of independent media, and legal frameworks. Iran's post-revolutionary political landscape has exhibited a paradoxical pattern where state-led mobilization coexists with restrictions on civil liberties. While the 1990s saw a relative opening with President Khatami's reformist agenda, the subsequent conservative resurgence curtailed civil society's influence. Empirical studies indicate that countries with vibrant civil societies tend to experience more sustained political development ([Sabzaei, 2015](#)). However, in Iran, civil society has remained weak due to institutional barriers and state intervention. Voluntary associations and professional organizations often face state scrutiny, limiting their capacity to function autonomously. The public sphere is further restricted by media censorship and state-controlled narratives. Research has demonstrated that political development is contingent on the inclusivity of political institutions, the level of civic engagement, and the degree of press freedom ([Handal & Habermas, 2002](#)). Civil society organizations that align with state policies may receive support, while those advocating for political reform often encounter legal obstacles ([Akhavan Kazemi & Seyed Shams, 2018](#)). These constraints highlight the challenges of fostering a politically engaged and autonomous civil society in contemporary Iran.

Political development in Iran is influenced by the intersection of historical legacies, ideological frameworks, and institutional structures. The Islamic Republic's governance model combines elements of electoral democracy with theocratic oversight, creating a complex dynamic for civil society engagement. The extent to which civil society can contribute to political development depends on structural conditions, including legal protections for political participation, the presence of independent institutions, and the role of political parties. Empirical research suggests that institutional autonomy is a key determinant of political development, as societies with strong legal frameworks tend to experience more sustainable democratic transitions ([Freese, 1995](#)). The Iranian experience illustrates that while moments of political opening have occurred, sustained civil society participation remains a challenge. The reformist movement

of the late 1990s demonstrated the potential for civic engagement, but subsequent crackdowns have underscored the fragility of these gains. Research indicates that political development is often cyclical in contexts where institutional constraints limit civic participation (Bashiriyeh, 1999). Moreover, studies have shown that the resilience of civil society is closely tied to political pluralism, legal protections, and the state's approach to governance (Jalaeipour & Mohammadi, 2017).

A critical aspect of civil society's role in political development is the degree of state control over public discourse. Political theorists argue that democratic societies foster independent civic institutions that enable participation in decision-making processes (Reiss, 1971). However, in Iran, state-dominated narratives and institutionalized restrictions on political activism limit these opportunities. The role of civil society organizations, such as trade unions, student groups, and media outlets, is often constrained by legal barriers and bureaucratic oversight (Ataei Valeh et al., 2022). Empirical findings suggest that political development flourishes in environments where civil society enjoys institutional protection and operates free from state interference (Aghamohammadi et al., 2022). However, in Iran, civil society actors face systematic constraints, affecting their ability to advocate for political reforms. The relationship between political development and civic engagement remains tenuous in contexts where institutional autonomy is weak (Haji Aghaei & Paknia, 2018). Furthermore, restrictions on press freedom and the criminalization of dissent further inhibit the emergence of a dynamic public sphere.

The development of the public sphere in Iran is closely linked to the broader political landscape, shaped by state ideology and governance structures. While the 1990s marked a relative expansion of civil society space, subsequent political shifts have led to increased constraints. The interaction between civil society and political institutions remains a key determinant of political development, with research emphasizing the need for independent institutions, legal protections, and civic engagement (Sariolghalam, 2001). In democratic contexts, civil society serves as a counterbalance to state power, ensuring accountability and transparency. However, in Iran, the legal and institutional environment remains restrictive, limiting the potential for political participation. Studies indicate that sustained political development requires institutional reforms that enhance civic engagement, protect political freedoms, and promote inclusive governance (Whitehead, 2004). Without these elements, the consolidation of democratic norms remains an ongoing challenge. Theoretical perspectives on civil society and the public sphere suggest that their effectiveness depends on legal frameworks, media freedom, and political pluralism (Mousaei, 2009). In this context, Iran's experience illustrates both the potential and the constraints of civil society in shaping political development.

In conclusion, the relationship between the public sphere, civil society, and political development in contemporary Iran is shaped by historical legacies, institutional structures, and governance frameworks. While civil society has played a crucial role in moments of political transition, its long-term impact remains constrained by state control and legal barriers. The findings of this study underscore the importance of independent institutions, legal protections, and civic engagement in fostering political development. Future research should explore the evolving role of digital activism and transnational networks in shaping the public sphere. Ultimately, sustained political development in Iran will depend on the ability to institutionalize democratic norms, enhance political pluralism, and protect civic freedoms.

بررسی نقش حوزه عمومی و جامعه مدنی در توسعه سیاسی ایران معاصر

سید قاسم موسوی^۱، منوچهر پهلوان^۲، علی رحمانی فیروزجاه^۳

۱. گروه جامعه شناسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران
۲. استادیار گروه جامعه شناسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران
۳. دانشیار گروه جامعه شناسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: niknik2020niknik@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

موسوی، سید قاسم، پهلوان، منوچهر، و رحمانی فیروزجاه، علی. (۱۴۰۴). بررسی نقش حوزه عمومی و جامعه مدنی در توسعه سیاسی ایران معاصر. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۳)، ۲۱-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مفاهیمی چون حوزه عمومی، جامعه مدنی و توسعه سیاسی از جمله موضوعات مهمی می‌باشند که در دهه‌های اخیر مورد توجه بسیاری اصحاب فکر و اندیشه و محققین حوزه علوم اجتماعی قرار گرفته است. حوزه عمومی عرصه حضور و مشارکت آزادانه و برابر همه شهروندان برای گفتگو در جامعه‌ای دموکراتیک است که قرابت و همپوشانی نزدیکی با جامعه‌ی مدنی دارد و در صورت رشد و انسجام‌بخشی می‌تواند زمینه عینی فعالیت سازمان‌یافته‌ی نهادهای سیاسی، احزاب و انجمن‌های داوطلبانه و مستقل از دولت را به همراه داشته باشد و در ذیل جامعه‌ای باز و انتقادی با ماهیتی رهایی‌بخش در تحقق آزادی‌های سیاسی و حقوق اساسی شهروندان عمل کند. امکان شکل‌گیری حوزه عمومی و جامعه مدنی در طی ادوار تاریخی و جریان گرفتن آن در توسعه سیاسی ایران معاصر، همواره با فراز و نشیب‌های زیادی همراه بوده است. نقطه عطف شکل‌گیری و سازمان‌یابی آن در تاریخ معاصر کشور، در اثنای انقلاب مشروطه بود در طی دوران پر حوادث پهلوی اول و دوم، علی‌رغم رشد نسبی سواد و پیدایش طبقات متوسط جدید و گروه‌گرایی‌های سیاسی با مرام‌های فکری مختلف و از دیگر سو، به دلیل قرار گرفتن در یک ساخت سیاسی یک‌جانبه آن هم با اولویت مدرنیته غربی و نوسازی‌های اقتصادی و اجتماعی توفیقی پیدا نکرد. کشاکش‌ها و تقابل‌هایی که حاصل آن انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ بود. سرانجام در دهه‌های پس از انقلاب با وجود شبکه‌های متنوع از گروه‌های سیاسی و اجتماعی، باز هم جامعه مدنی در ایران نتوانست به یک قدرت اجتماعی پویا و تاثیرگذار تبدیل شود. سعی ما در این مقاله تعیین سطوح رابطه میان حوزه عمومی و جامعه مدنی بر توسعه سیاسی است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی و تحلیلی و با گردآوری اطلاعات اسنادی و کتابخانه‌ای تدوین گردیده است. پیشینه‌های تحقیق و بنیادهای تئوریک، حکایت از ارتباط تنگاتنگ حوزه عمومی و جامعه مدنی با توسعه سیاسی دارد. به عبارتی نتایج حاصل از این یافته‌ها بیان‌گر رابطه و تاثیر عواملی چون: وجود فضای باز سیاسی، جامعه‌ی انتقادی با گفتگوی آزاد، نهادهای مستقل از دولت و انجمن‌های داوطلبانه و حفظ حریم خصوصی با معنا بخشیدن به حقوق اساسی شهروندان بر توسعه سیاسی است شاخص‌هایی که اهتمام عملی به آن می‌تواند زمینه‌ها و مسیر تکامل توسعه سیاسی در ایران را هموار سازد.

کلیدواژگان: حوزه عمومی، جامعه مدنی، توسعه سیاسی، احزاب سیاسی، انجمن‌های داوطلبانه.

مقدمه

جهت‌گیری‌های اولیه مباحث جامعه مدنی و حوزه عمومی به سبک مدرن، در اواخر قرن هیجدهم و اوایل قرن نوزدهم در اروپای غربی و تا اندازه کمتری در ایالت متحده مطرح می‌شود. این دو مفهوم در تجسم خودمختاری اجتماعی در ارتباط با دولت‌های مستبد و کمونیست با اهمیت شده‌اند. در جهان امروز، توسعه سیاسی به‌عنوان یکی از زیربنایی‌ترین مسائل جوامع در حال توسعه محسوب می‌شود و می‌تواند دیگر فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را تحت تاثیر خود قرار دهد افزون بر این، تجربه تاریخی برخی جوامعی نشان داده است که ثبات و پایداری نظام‌های سیاسی، چه در عرصه ملی و چه در عرصه جهانی در گرو تحقق و تحکیم مبادی توسعه سیاسی است. از این‌رو، آشکار می‌شود که اهمیت توسعه سیاسی به‌عنوان یکی از ابعاد توسعه به گونه‌ایست که بحث در باره چگونگی تحقق و یا موانع شکل‌گیری آن به یکی از مباحث نظری و مطالعات تجربی تبدیل شده و اندیشمندان و دانش‌پژوهان حوزه‌های گوناگون علوم اجتماعی و سیاسی را به این عرصه کشانده است.

مفاهیم حوزه عمومی و جامعه مدنی اساساً در درون موقعیت‌های ویژه اجتماعی، فرهنگی و تاریخی و سیاسی تجسم می‌یابد که به عنوان شالوده‌های گفتمانی، به‌طور فزاینده‌ای کارایی نهاد دولت، پیگیری مطالبات و رشد و توسعه فرهنگی سیاسی را تقویت می‌کند. شکل‌گیری مباحثات سیاسی در عرصه عمومی در کنار طبقات متوسط و جامعه روشنفکری می‌تواند نقش موثری در خلق جنبش‌های اجتماعی و مدنی ایفا کند. وجود نهادهای دموکراتیک و تقویت جامعه مدنی در کنار شاخص‌هایی چون: حاکمیت قانون، احزاب و پارلمان و پارلمان‌تاریسم، مشارکت آزادانه و مساوات‌طلبی، مفاهیم مشترک و ذاتی نظام‌های سیاسی توسعه‌یافته به‌شمار می‌آیند.

وجود جامعه مدنی و آزادی گروه‌های داوطلبانه در درون ساختارهای اجتماعی، پیش‌نیاز تکامل و توسعه سیاسی اجتماعی است. زیرا رشد حوزه عمومی و جامعه مدنی از بزرگی دولت و سلطه کامل آن بر مردم می‌کاهد و بخشی از وظایف و اختیارات نهاد حاکمیت را به تدریج به بخش اجتماعی و مردم محول می‌سازد. همچنان که الکساندر^۱ جامعه مدنی را قلمرو تعاملات، نهادها و همبستگی‌هایی می‌داند که باعث حفظ حقوق اساسی شهروندان و پایداری زندگی اجتماعی شده و اساساً بیرون از اقتصاد و دولت می‌ایستد. استقلال و حیات حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی در گرو این است که حقوق افراد نه تنها به صورت تقنینی، بلکه به‌شکلی از منابع اخلاق سیاسی صحیح درآید تا همبستگی مدنی در آن به رشد و تعالی لازم دست پیدا کند (Fakhraei, 2009).

امروزه در محافل و مباحث دانشگاهی و کارشناسی، صحبت از توسعه و فضای مناسب آزادی‌های سیاسی و اجتماعی به میان می‌آید که همواره برای بقای جامعه مانند قلبی در اندام زنده ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد. چنانچه هدف اساسی توسعه، رسیدن به آرمان‌های دموکراسی و یک زندگی شایسته‌ای که متضمن بلوغ سیاسی مردم است. جریان گرفتن ثبات و نظم کار حکومت، وابسته به مشارکتی نهادینه در تصمیم‌گیری‌ها و وجود جامعه مدنی و حوزه‌ی عمومی فعال و کارآمد است. مسیر توسعه با پیوند عملی و اطمینان‌بخش بین مردم و نیروهای فکری و نهادهای مستقل از حاکمیت ممکن می‌شود قادر است از منبه و امکانات، ظرفیت‌ها و همه پتانسیل‌های موجود به نحو شایسته‌ای بهره‌مند گردد.

حال این ظرفیت و جوهر اجتماعی که بتواند روند هماهنگی و همکاری لازم را میان بخش‌های تاثیرگذار جامعه و دولت را فراهم آورد چیست و شاخص‌های مهم و برجسته‌ی آن کدامند؟ بوضوح حوزه‌ی عمومی و جامعه مدنی ارتباط تنگاتنگی با توسعه سیاسی که متضمن مشارکت، رقابت سالم، تحرک اجتماعی و پاسخ‌گویی دارد بستر مناسبی را برای آرمان‌های دموکراتیک و انسانی فراهم می‌سازد.

¹ - Alexander

شاخص‌های توسعه سیاسی پس از انقلاب می‌بایست متناسب با الگوی اسلامی (آرمان‌های انقلاب و امام خمینی) بر پایه مولفه‌های چون: مشارکت سیاسی، مردم سالاری دینی، آزادی و برابری بنا شود انقلاب اسلامی ریشه در آموزه‌های دینی و ملی جامعه ایران داشت و قدرت نرم جمهوری اسلامی در این شاخص‌ها با پذیرش مردم از یک نظام مردم سالار و رابطه‌اش با ولایت فقیه و قوانین اسلامی پیگیری شد. اینکه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصول مربوط به نهاد رهبری و تعیین سیاست‌های کلی نظام و همچنین مشارکت عمومی در اداره امور کشور، تفکیک قوا، حقوق و آزادی‌های مردم و... به وضوح دیده می‌شود (Akhavan Kazemi & Seyed Shams, 2018).

هدف از این پژوهش بررسی رابطه میان حوزه عمومی و جامعه مدنی با توسعه سیاسی است به‌همین منظور تعدادی از شاخص‌های اساسی که در تحکیم بنیادهای رشد و توسعه دموکراسی نقش سازنده‌ای دارد و عامل پیوند بخش‌های جامعه با نهادهای دولتی و یا سازمان‌های رسمی و غیر رسمی می‌باشد و در سایه همین ارتباط و پیوستگی است که رشد بلوغ اجتماعی و توسعه سیاسی معنای واقعی پیدا می‌کند، نیز مورد توجه و مطالعه قرار گرفته است.

این مقاله در جهت پاسخ به این دو پرسش اصلی است: آیا میان حوزه عمومی و جامعه مدنی با توسعه سیاسی ایران معاصر رابطه و همبستگی وجود دارد؟ سهم تشکلهای مدنی و نهادهای مستقل از دولت تا چه اندازه‌ای است؟ به‌همین منظور برای شاخص‌سازی از مولفه‌های مهمی چون: انجمن‌های داوطلبانه، نهاد مستقل از دولت، جامعه‌ی انتقادی با منطق گفتگو و مشارکت جمعی که بستر مناسب و واقعی توسعه سیاسی به‌شمار می‌آیند مورد ارزیابی قرار گرفت.

مبانی نظری و تجربی پژوهش

بیشتر مطالعه و بحث‌ها در خصوص حوزه عمومی و جامعه مدنی مربوط به دهه‌های ۷۰ و ۸۰ و از این پس است که در مجلات تخصصی علوم انسانی مانند "کیان"، "ایران فردا"، "نگاه نو" و یا به سمینارها مربوط می‌شود. حبیب‌اله پیمان (۱۳۸۰) در رساله‌ای به نام "مبانی جامعه مدنی در اندیشه دینی" اشاره می‌کند که در عرصه عمومی تشکلهای مدنی با هر نوع از خاستگاه فکری و طبقاتی، آزادانه به گفتگو و اقناع عقلانی می‌پردازند و برای حل مشکلات خویش، راه‌حل‌های اجتماعی، سیاسی و یا اقتصادی ارائه می‌دهند. مسعود پدram (۱۳۸۰) در مقاله "دموکراسی اصیل و گفتگو در عرصه عمومی" که متأثر از نظریه هابرماس می‌باشد به بررسی شالوده‌ها و موانع دموکراسی در ایران پرداخت و با طرح عقلانیت معطوف به ارزش، معتقد است که برای رسیدن به عقلانیت معطوف به هدف در بین ایرانیان، لازم است عناصر احساسی فرهنگ ایرانی در یک فضای گفتگوی آزاد و خردمندانه پالایش یابد و در این میان به لحاظ سیاسی، بزرگی دولت و روحیه "خودکامگی و اقتدارگرایی" در ایجاد موانع، بسیار حائز اهمیت می‌باشند.

سبزه‌ای (۱۳۹۴) در مقاله "تحلیل جامعه‌شناسی حوزه عمومی در ایران پس از انقلاب" ابعاد، مولفه‌ها و آسیب‌های حوزه عمومی ایرانی را عطف به نظریه‌های هانا آرنست، هابرماس، آره‌تو و جان کوهن مورد بررسی قرار داد وی نشان می‌دهد که حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی در غالب "مکان‌های عمومی"، "فضای اجتماعی"، "فضای مجازی" و "فضای گفتمان" برای فعالیت نهادهای غیر دولتی و کنشگری اجتماعی در راستای تنویر افکار عمومی وارد میدان می‌شوند (Sabzaei, 2015). حاجی آقا و پاک نیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای به تبیین جایگاه حوزه‌ی عمومی و امر سیاسی در اندیشه‌ی سیاسی هانا آرنست پرداختند. مفهوم حوزه عمومی از اصطلاحات مهم و ایده‌ساز در حوزه نظری سیاست و نیز مشوقی برای پیش‌برد دموکراسی‌های مشورتی یا انجمنی به شمار می‌رود، اما سیالیت و اغتشاش صورت‌بندی این مفهوم در نزد نظریه‌پردازان فلسفه سیاسی، بازترسیم خطوط اصلی آن و نیز پیوند آن با مفاهیم مهمی مانند امر سیاسی و آزادی را ناگزیر می‌سازد. از این‌رو، نگارنده با اتخاذ رویکرد تاریخ نگاری ایده‌ها که مبتنی بر قرائت متنی است، درصدد برآمده تا با پرسش از چیستی ایده‌های حوزه عمومی، امر سیاسی و آزادی در اندیشه هانا آرنست، استدلال کند که مفهوم حوزه‌ی عمومی تحت تأثیر مدرنیته و ظهور ایدئولوژی‌های تمامیت‌طلب و

جامعه‌ی توده‌ای که عرصه را بر عمل سیاسی تنگ‌تر می‌کند، دچار تغییر شده و در نهایت با از میان رفتن چنین حوزه‌ای، امر سیاسی در قالب ایدئولوژی یا باوری متصل به انحلال امر سیاسی منجر می‌شود. با درک چنین امری، زمینه برای تقویت مفهوم حوزه‌ی عمومی به‌عنوان پیش زمینه‌ای برای بازتعریف امر سیاسی در چارچوب مفهومی انسانی و مبتنی بر دوستی و سرانجام امکان بیشتر برای دسترسی به دموکراسی گشوده می‌شود (Haji Aghaei & Paknia, 2018).

آذرشب و آسوده (۱۳۹۸) به بررسی جایگاه جامعه مدنی در توسعه سیاسی پرداختند. در این مقاله، پس از بررسی نظری موضوع و ارائه تعاریفی در باب توسعه سیاسی و جامعه مدنی به رابطه بین جامعه مدنی و توسعه سیاسی پرداخته شده است. هدف از این مقاله تبیین جایگاه و نقش جامعه مدنی در توسعه سیاسی می‌باشد. با توجه به نتایج به دست آمده در پژوهش حاضر نشان داد که برای رسیدن به یک جامعه توسعه یافته سیاسی باید هم دولت توسعه گرا و هم جامعه مدنی توسعه گرا وجود داشته باشد، در نهایت پس از بررسی‌های انجام گرفته مشخص شد که جامعه مدنی یکی از عوامل اصلی توسعه سیاسی است (Azarshab & Asoudeh, 2019). شیاری و فرهنگی (۱۳۹۸) به بررسی تاثیر سیاستهای دولت بر وقوع توسعه سیاسی و شکل گیری جامعه مدنی در ایران پرداختند. پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سوال بود که اساسا سیاست چه تاثیری بر روند توسعه سیاسی و به دنبال آن، تحقق جامعه مدنی منتج از آن در ایران داشته است. از روش کیفی برای سنجش فرضیه پژوهش استفاده شد. ماهیت تحلیلهای پژوهشگر در این رویکرد، بیشتر مبتنی بر سعی در توصیف و تحلیل موضوع بوده است. یافته‌ها نشان داد وابستگی دولت به نظام ایل تباری، رویکرد مبتنی بر تابعیت (قیم مآبانه) به آحاد جامعه، هم پذیری، عدم تکثرگرایی و روشنفکری معیوب ناشی از روشنفکران ناکارآمد، از جمله علل عمده و موثر در عقیم ماندن فرایندهای توسعه سیاسی و به تبع آن، عدم تحقق جامعه مدنی در ایران بوده است که یا بر دولت تحمیل شده یا به عنوان سیاست متخذه از سوی آن در کشور اعمال شده و عرصه فعالیت و تلاش دولت را به منظور تحقق توسعه سیاسی در کشور محدود کرده است. با در نظر گرفتن یافته‌های تحقیق و این فرض که نقش دولت و سیاستهای دولتی، امری لازم در روند توسعه سیاسی ایران بوده، به این نتیجه می‌رسیم که دستیابی به جامعه مدنی نیازمند بسترسازی‌هایی است که دولت باید برای تحقق توسعه سیاسی و نمایان شدن حاصل آن، که همان جامعه مدنی است، فراهم کند (Shiyari & Farhangi, 2019).

آقامحمدی و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی کارکرد نهادهای سیاسی مدنی و نقش آن در توسعه سیاسی کشور پرداختند. نوسازی و توسعه سیاسی ناظر بر اهدافی است که تحقق آن می‌تواند به کاهش شکاف میان نهادهای سیاسی با سایر نهادها در اقتصاد و جامعه منجر شود و از این طریق راه ترقی، پیشرفت و رفاه همگانی هموار خواهد شد. توسعه سیاسی بر کارآمدی نظام سیاسی دلالت دارد. نظام سیاسی که ظرفیت و توانایی حل و فصل اختلافات و تضادهای فردی و اجتماعی، پذیرش مشارکتهای سیاسی شهروندان، آزادی و تغییرات بنیادین در یک جامعه را داشته، به توسعه سیاسی رسیده است. از طرفی می‌توان توسعه سیاسی را با رشد و شکوفایی دموکراسی مترادف دانست. هدف تحقیق بررسی تأثیر نهادهای سیاسی-مدنی بر توسعه سیاسی کشور، یعنی بررسی نسبت میان نهادهای سیاسی - مدنی و توسعه سیاسی با توجه به نظرات کارشناسان و متخصصانی هست که در راستای این تحقیق مورد پرسش قرار گرفته‌اند. روش تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی است یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که از نظر متخصصان و کارشناسان رشد و گسترش رسانه‌های عمومی و شبکه وسیع ارتباطات و تکثر و رقابت احزاب و نهادهای سیاسی مدنی بر توسعه سیاسی کشور بیشتر از سایر عوامل تأثیر دارند (Aghamohammadi et al., 2022). عطائی واله و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی نقش و تأثیرگذاری نهادهای مدنی شهری در توسعه سیاسی ایران پرداختند. بر این اساس پرسش اصلی عبارت است از: وظایف، اختیارات و عملکرد نهادهای مدنی شهری چه تأثیری بر توسعه سیاسی ایران دارند؟ پاسخ موقت به پرسش حاضر عبارت است از: نهادهای مدنی شهری با عمل به وظایف و اختیارات تعبیه شده در قوانین و بالا بردن سطح مشارکت مدنی در حکومت‌داری

موجب توسعه سیاسی ایران خواهند شد. گستره وسیعی از وظایف بر عهده شورای شهرهای کشورهای توسعه یافته قرار دارد. مواردی که در بسیاری از کشورها زیر نظر یک وزارت خانه مستقل قرار دارد در کشورهای توسعه یافته بر عهده شورای شهرهای این کشور است (Ataei, Valeh et al., 2022).

دیگر آثار و پژوهش‌های تجربی که نتایج آن‌ها بیانگر رابطه مستقیم و غیرمستقیم حوزه عمومی و جامعه مدنی بر رشد و توسعه سیاسی در جوامع مختلف و ایران می‌باشد می‌توان از کار اسنادی و تاریخی و تحلیلی (Bashiriye, 1999, 2001; Freese, 1995;) نام برد همه این پژوهش‌ها با اذعان به نقش و اهمیت حوزه عمومی و جامعه مدنی، از زوایای مختلف و با اتصال به بنیان‌های نظری و طرح شاخص‌هایی منجمله، زمینه‌های آزاد گفتگو فعالیت نهادهای مستقل و اراده و استقرار دولت توسعه گرا را لازمه و مقدمه توسعه سیاسی می‌دانند. در تاریخ تفکر سیاسی از دوران باستان تا کنون، متفکران سیاسی متعددی را می‌توان یافت که مفاهیم حوزه‌ی عمومی و جامعه مدنی را به‌عنوان مرحله‌ای از تکامل و حقوق اولیه و اساسی اجتماعات بشری مورد توجه قرار داده و آن را کلیتی دانسته‌اند که به گونه‌ای با جامعه سیاسی یا دولت پیوند خورده و خود را تابع آن می‌گردانند. این گروه از اندیشمندان، اصلتی مجزا و ذاتی برای حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی قائل نبوده و آن را مرحله‌ای از پیشرفت اجتماع انسانی می‌شمردند که تنها با اتصال به قدرت دولتی می‌تواند به حیات خود ادامه دهد و با تبعیت از آن به کمال و معنی دست یابد. بر خلاف متفکرانی که حوزه عمومی و انجمن‌های مستقل از دولت را، نوع جدیدی از حیات بشری می‌دانند که در متن آن حقوق و آزادی‌های اساسی بشر نهادینه شده و دولت نیز پاسدار این دسته از حقوق و آزادی‌هاست. این رویکرد مثبت از سوی اصحاب قرارداد اجتماعی و بسیاری از نظریه‌پردازان پست مدرن و لیبرالیسم سیاسی و اقتصادی، وجود جامعه مدنی و انجمن‌های مستقل از نهاد حاکمیت را لازمه تکامل و توسعه و پشتیبان حقوق اساسی جامعه می‌دانند. با این وصف، عده‌ای از اندیشمندان هستند که نگاهی تحقیرآمیز و سلطه‌جویانه‌ای به جامعه مدنی داشته و آن را عرصه استثمار انسان‌ها و نهادینه‌سازی روابط سلطه می‌بینند و در این روابط نابرابر، حوزه‌ی عمومی و جامعه مدنی بخشی از این کلیت را تشکیل می‌دهد.

ارسطو اولین کسی است که حوزه عمومی را از حوزه خصوصی تفکیک کرده و آن را جزء اصلی دولت-شهر یا پولیس معرفی کرد و ی حق مشارکت در زندگی سیاسی را به مردان و آنانی که از لحاظ اقتصادی استقلال دارند، می‌دهد. دولت شهر، مکانی برای گردهم‌آیی همه روسای خانواده‌ها بر اساس اصول برابری و آزادی است (Freese, 1995). چارلز تیلی معتقد است که در جامعه مدنی افکار عمومی که از عقل جمعی سرچشمه می‌گیرد جایی برای شکل‌گیری گفتگوهای آزاد است که اساساً غیر شخصی، غیر حزبی و دارای بار ارزشی بوده و قدرت سیاسی نیز بایستی تحت اراده و تابعی از همین افکار جمعی باشد (Sabzaei, 2015).

جامعه مدنی و دولت همچون فرایندهای همبسته در جهت تحول و تداوم توسعه عمل می‌کنند. چنانچه توانایی دولت را در تاثیرگذاری بر جنبه‌های مختلف رفتارهای فردی و گروهی تصور کنیم، حوزه‌ی عمومی و جامعه مدنی از نمایی، روی دیگر مشارکت و مسئولیت اجتماعی وسیع‌تری از دولت در مسیر آزادی و توسعه سیاسی اجتماعی عمل می‌کند. به عقیده گیدنز دولت و جامعه در بطن نظام‌های بازتابی برآمده از عصر تجدد، بهره‌مند از نوعی کنترل درونی‌اند (Jalaeipour & Mohammadi, 2017). از نظر هگل در حرکت‌های تاریخی و دیالکتیکی، سه رکن اساسی وجود دارد: تز، آنتی تز، سنتز. به تعبیر عقل فعال، از درون هر تز، ضد او آفریده می‌شود. اگر سه پایه نهایی او یعنی خانواده، جامعه مدنی و دولت را در قالب یک دیالکتیک بیان کنیم کشمکش میان وحدت خانواده و جزمیت جامعه مدنی هر دو تا اندازه‌ای عقلانی‌اند اما دولت که بر فراز هر دو قرار می‌گیرد به‌طور کلی عقلی و اخلاقی است.

از نظر کارل مارکس مهمترین ویژگی جامعه نوین بورژوازی است. حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی مانند دیگر روابط اجتماعی تابع امر اقتصادی و نیروهای تولیدی است و همه مناسبات اجتماعی درون آن، تابع شیوه مسلط این نیروهاست و در حقیقت همان سازمان اجتماعی مورد نیاز سرمایه مالی و صنعتی را تأمین می‌کند وی می‌افزاید هر چند جامعه مدنی حقوق نهادینه شده انسان‌ها را پاس می‌دارد اما فی نفسه دارای ارزش ذاتی نبوده و این منافع دولت بورژوازی است که نهادهای مورد نیاز خود در بخش‌های خارج از دولت را بوجود آورد (Akhavan, 1998). وی بر این عقیده اصرار دارد که تنها در یک شرایط مادی، آنهم با از میان برداشتن مالکیت و اموال خصوصی است که می‌توان به عدالت اجتماعی و آزادی‌های دموکراتیک دست پیدا کرد به‌این ترتیب در سنت مارکسیستی "دموکراسی صرف" یک ابزاری ناکارآمد برای به‌دست آوردن آزادی و وحدت اجتماعی شناخته می‌شود (Calhoun, 2010).

روسو (۱۷۶۲) آشکارا به دنبال فهم این بود که وحدت اجتماعی چگونه ممکن است به جای این که از فشار بیرونی به جامعه حاصل شود، از "اراده آزاد"^۱ پدید آید. او استدلال می‌کند که وحدت اجتماعی بستگی به این دارد که اراده‌های خاص بسیاری از افراد به یک اراده عمومی که همگانی است تبدیل شود. هابز، لاک و روسو معتقدند که وضع مدنی بعد از شرایط طبیعی بوجود می‌آید آن‌ها تشکیل دولت را، بارزترین نشانه موجودیت جامعه مدنی می‌دانند که بر مبنای قرارداد اجتماعی شکل گرفته و تأسیس‌اش مبتنی بر مشروعیت توسط شهروندان است. کانت^۲ نیز به پیگیری روسو نسبت به وحدت در عین آزادی، به گونه‌ای که از صرف غریزه اجتماعی متمایز باشد (آن گونه که در مفهوم ارسطویی حیوان سیاسی مطرح بود) یا ناشی از اقتدار الهی باشد را پذیرفت. کانت به طور ضمنی بر ایده یک گفت‌وگوی جمعی که افراد از طریق آن به "فهم‌های مشترک"^۳ دست می‌یابند، تأکید کرد (Schumpeter, 1996).

کانت مانند بسیاری دیگر از فیلسوفان قرن هیجدهم، فاقد یک مفهوم قوی از امر اجتماعی بود. این امر هگل (۱۸۲۱) را به رد تئوری قرارداد اجتماعی رسانید زیرا حتی در تلقی روسو از اراده عمومی، این تئوری بیانگر آن است که وحدتی که در دولت بدست می‌آید متوقف بر جهان‌شمولی مطلق دولت نیست. کانت از حفظ و پاسداری گوهر فردیت انسان و رعایت حریم حرمت و خلوت هر فرد انسانی سخن گفته و می‌گوید درحالی که برخی دیگر از شأن و حیثیت انسانی (انسانیت/مدنیت) که از پاسداری هم حقوق فردی و هم حقوق جمعی حاصل می‌شود، صحبت می‌کند. تجربه تاریخی نشانگر زیان‌بار بودن اتخاذ مواضع افراطی است، یعنی چه فرد-باوری افراطی و چه جمع-باوری افراطی هم به دموکراسی و هم به جامعه مدنی و هم به جایگاه فرد در حوزه عمومی و حتی به خود سیستم نیز آسیب جدی می‌رساند (Hariri Akbari, 2006).

کانت ایده مقصد نهایی و پیشرفت را در جامعه مدنی و لوازم تحقق آن جستجو می‌کند و در بحث خرد نظری و عملی به سوی مفاهیمی چون صلح و مناسبات مسالمت‌آمیز آدمیان با یکدیگر و شکوفایی توانایی‌های نهفته آدمی سوق می‌دهد و سه اصل را به‌عنوان بنیادهای نظری دولت مدنی که از خرد آدمی بر می‌آید اشاره دارد: ۱- هر یک از اعضاء به عنوان نوع انسان از حق آزادی برخوردار است ۲- هر یک از افراد اجتماع به عنوان یک تابع با دیگران برابر است ۳- هر یک از افراد کشور مشترک المنافع چون یک شهروند از افراد دیگر مستقل است (Reiss, 1971).

در این بین، مارکس هم سیاست‌های مبتنی بر حقوق فردی بورژوازی شایستگی جامعه مدنی به عنوان قلمرو آزادی و نیروی مستقل از حیطه دولت را به چالش کشید. به عبارتی آن چه که هگل باور داشت دولت در درون خود می‌تواند بر تنش میان ضرورت و آزادی و برخورد اراده آزاد چیره شود. کاربرد رایج واژه افکار عمومی در قرن هیجدهم با مقایسه افکار عمومی آزاد با سرکوب تمامیت خواهی، بیشتر به مباحثه

¹ - free will

² - Kant

³ - Common Understanding

آزاد و دور از هرگونه فضای امنیتی و ترس دلالت پیدا می‌کند. در دهه‌های بعدی تعبیر متفاوتی از آن ارائه گردید. میل (۱۸۵۹) افکار عمومی را با افکار معقول مقایسه کرد وی به‌ویژه در باره میان‌مایگی جمعی که در آن، رای توده‌های پایین بر عقل علمی چیره شود، نگران بود. در حالی که طرفداران حوزه عمومی، گفتمان عقلانی- انتقادی را مایه وحدت می‌دانستند. در چنین دیدگاهی تمایز میان عمومی و توده یا عوام از میان رفت (Schumpeter, 1996).

دو توکوویل^۱ (۱۸۴۰) در باب جامعه مدنی بر این عقیده است که وجود انجمن‌ها و تشکل‌های مردم نهاد، قالب‌های اجتماعی هستند که می‌تواند انسان‌ها را در کنار هم گرد آورد و آن‌ها را در جهت‌گیری سیاسی و اجتماعی و نفع همگانی کمک نماید و جایی که منافع خصوصی و عمومی مردم با همدیگر لحاظ شده و از بکارگیری غیر قانونی قدرت توسط حکومت جلوگیری می‌کند و می‌تواند وسیله‌ای برای دفاع مردم از آزادی‌ها و حقوق خودشان در برابر دولت و حکومت باشد. او جامعه مدنی را در کنار حوزه اقتصادی و دولت، جز سه بخش اساسی و مهم هر جامعه‌ای بر می‌شمرد (Mousaei, 2009).

هانا آرنت^۲ به‌عنوان یکی از فیلسوفان سیاسی مشهور قرن بیستم، مفاهیم خصوصی و عمومی را برای نخستین‌بار در سال ۱۹۳۲ در Berlin Salon در بررسی نقش زنان در ادبیات روشنگری آلمان مورد بررسی قرار داد. در اندیشه او حوزه عمومی با قلمروهای سیاسی اجتماعی و امر سیاسی، در قالب ملت یا حتی فضایی از گفتمان جمعی و نیز در شکل‌دهی پدیده آزادی بازخوانی کرد (Arendt, 1973).

آرنت حوزه عمومی را در تقابل با حوزه خصوصی قرار داده و استدلال می‌کند که قلمرو عمومی، قلمرو برابری است در حالی که قلمرو خصوصی، لایه تفاوت‌ها به شمار می‌آید و سیاست در پاسخی به وضع متکثر بشری شناخته می‌شود که از راه آزادی، گفتار و کنش انسان‌های متعدد و تعامل بر مبنای افکاری بدون قید و بند اجباری شکل می‌گیرد (Haji Aghaei & Paknia, 2018). در نظر آرنت قلمرو عمومی که آزادی را در خود پدیدار می‌سازد جایی است که انسان‌ها از طریق سخن گفتن و عمل مشترک گرد هم می‌آیند اما در یک جامعه توده‌ای مدرن با از میان رفتن فضای آزاد گفتگو جریان توتالیتاریانیسم رشد می‌کند و بستر شکل‌گیری جامعه مدنی را به شدت تهدید می‌کند و پیوند شهروندان فعال و مشارکت‌جو را تضعیف می‌سازد و سبب انحلال امر سیاسی می‌شود (Arendt, 1973).

یورگن هابرماس^۳ در طرح دیدگاه جامعه‌شناسانه‌اش، مکان اصلی بروز دموکراسی واقعی را حوزه عمومی می‌داند تلاش وی در بیان این نظریه به‌واسطه نقش سازنده این مفهوم در شکل‌دهی بستر تعامل‌بخش حوزه‌های قدرت و سیاست و نقد جامعه مبتنی بر اصول دموکراتیک است (Ansari, 2004). حوزه عمومی عرصه‌ای است که در آن افراد به منظور مشارکت در مباحث باز و علنی گرد هم می‌آیند و آرا و افکار را با استدلال منطقی- نه از راه زور و جزمیات سنتی به توافق برسانند به شکلی که اختلافات نمی‌تواند بر فعالیت جمعی محدودیتی بوجود آورد پس تنها در حوزه عمومی است که می‌توان به پرسش‌هایی از قبیل: عدالت، برابری و عقلانیت و جزء آن پاسخ صریحی داد.

هابرماس (۱۹۶۲) به توان نجات‌بخش یک گفتمان جمعی در باره ماهیت خیر عمومی و جهت‌گیری‌های اقدام دولتی بها داد. اصلی‌ترین پرسشی که توضیح هابرماس از حوزه عمومی را رهبری می‌کرد این بود که اراده‌ها یا افکاری که عمل سیاسی را رهبری می‌کند تا چه اندازه می‌تواند بر پایه گفتمان عقلانی- انتقادی شکل بگیرد؟ حوزه عمومی با تمرکز بر مفهومی از خیر عمومی هم‌چون امری متمایز از مصلحت شخصی، جامعه مدنی را به دولت پیوند زد. با این حال، حوزه عمومی، آشکارا در جامعه مدنی و در واقع، نوع خاصی از خلوت ریشه داشت که حوزه عمومی آن را تجویز می‌کرد و بدان بها می‌داد (Handal & Habermas, 2002).

1 - Alexis de Tocqueville

2 - Hannah Arent

3 - Jurgen Habermas

بهره‌مندی از عقل نقادانه تا بخشی وابسته به جامعه مدنی است. نهادهای اجتماعی افراد را توانمند ساخته تا به طور مستقل در حوزه عمومی مشارکت فعالی پیدا کنند از باب نمونه، بنگاه‌ها و از روزنامه و نشریات گرفته تا قهوه‌خانه‌ها، ترتیبات مناسبی را برای مناظره عمومی فراهم می‌سازند در شیوه‌های زندگی خصوصی (همچون خانواده) افراد آماده می‌شوند تا به عنوان سوژه‌هایی خودمختار و عقلانی-انتقادی در حوزه عمومی ایفای مسئولیت اجتماعی کنند. از طرفی هم، هابرماس به چگونگی تضعیف حوزه عمومی و جامعه مدنی اشاره می‌کند و معتقد است گاهی دولت‌ها با یک سیاست حزبی و دستکاری رسانه‌های جمعی تبدیل به یک عنصر ایدئولوژیک می‌شود و یا هستند نهادهای مدنی که تحت سلطه و سیطره تعداد معدودی از سازمان‌ها و تشکیلات عظیم و قدرتمند در آمده و صرفاً منافع خصوصی و سازمانی یک جریان را دنبال می‌کنند این‌گونه رویه‌ی حکومت توتالیتار و اقتدارگرا، می‌تواند پیگره حوزه‌های مستقل عمومی و آزاد را به شدت آسیب برساند از این رو، هابرماس این مفهوم را به مثابه حوزه‌ای مستقل و برخاسته از جامعه مدنی و مجزا از دولت نشان می‌دهد.

حوزه عمومی که هابرماس از آن صحبت می‌کند حد واسط میان دولت رسمی (اقتدار عمومی) که بر ابزار اعمال خشونت کنترل دارد و حوزه خصوصی (جامعه مدنی) قرار دارد (Calhoun, 2010) که ویژگی آن، نظارت بر دولت و شفاف کردن تصمیمات سیاسی و اداری است و از اهداف اولیه حوزه عمومی بوده و برای تامین این جایگاه، اصول حقوقی عقلانی نهادینه می‌شوند و رعایت آن اصول برای همگان الزام‌آور می‌گردد (Handal & Habermas, 2002).

مفهوم "جامعه مدنی" در تحلیل سیاسی معاصر عبارت است از: ساماندهی زندگی اجتماعی بر پایه روابط شخصی، ساماندهی گروه‌ها و نظام‌های ارتباطی‌ای که مردم را فراتر از لایه روابط صمیمی خانوادگی و بدون تکیه بر جهت‌دهی دولت- به یکدیگر پیوند می‌زند. به اعتقاد هابرماس، جامعه مدنی بیان‌گر ظرفیت شهروندان برای پدید آوردن نهادهای و تشکیلات اجتماعی است فضایی که برای طرح مسایل نو در برنامه‌های عمومی، دفاع از حقوق مدنی و حقوق بشر و نیز فراهم کردن یک صدای جمعی اثرگذار در روندهای سیاسی، ضروری است. وی استدلال می‌کند که جامعه مدنی مرکب است از انجمن‌هایی که کم و بیش به‌طور خودجوش شکل گرفته، سازمان‌ها و جنبش‌هایی که در آشنایی با شیوه انعکاس مشکلات اجتماعی و قلمروهای زندگی خصوصی آنهم به‌شکل گسترده در حوزه عمومی منعکس و منتقل می‌نماید. هسته جامعه مدنی، مرکب از شبکه‌ای از انجمن‌ها است که گفتمان‌های راه‌گشا در باره پرسش‌های مربوط به خیر عمومی را در چارچوب حوزه‌های عمومی سازمان‌یافته، نهادینه می‌کند (Calhoun, 2010).

جدول ۱

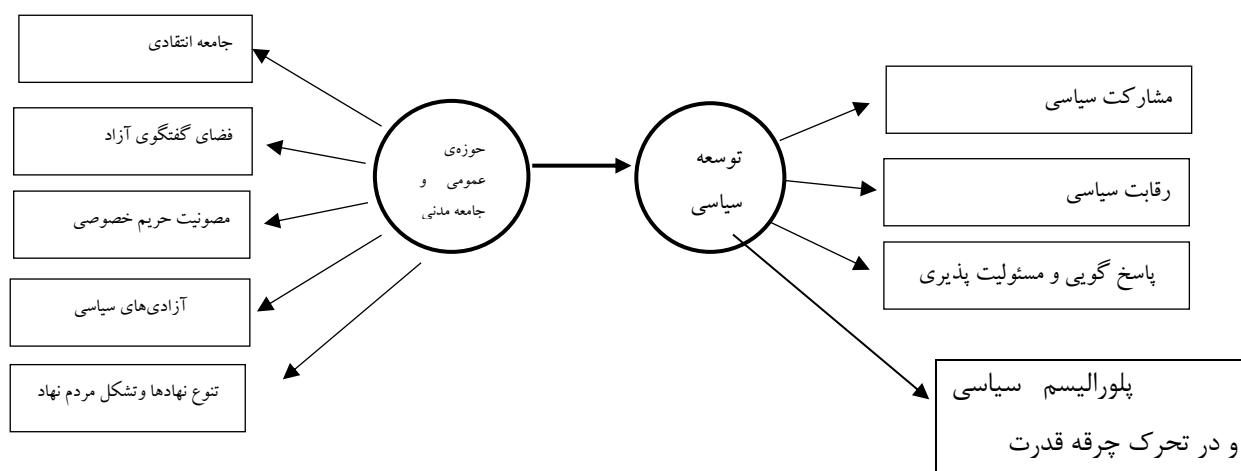
خلاصه رویکردهای نظری از رابطه حوزه عمومی، جامعه مدنی و توسعه سیاسی

ردیف	نظریه پرداز	تعبیر از حوزه عمومی و جامعه مدنی	تعبیر از توسعه سیاسی
۱	اصحاب قرارداد (هابز، لاک، روسو و هگل)	این گروه حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی را به عنوان پدیده‌ای اخلاقی و تعدیل‌کننده می‌دانند که متمایز از دولت است و دغدغه‌ی اصلی آن نگرانی و تامین آزادی و هویت‌های فردی و جمعی است که می‌تواند سبب‌ساز پیوند عمیق حکومت با جامعه‌ی دموکراتیک باشد.	به تعبیر آن‌ها توسعه سیاسی در متن یک قرارداد و پیمان اجتماعی است که متضمن مفاهیم، تصمیم و دخالت آشکار مردم با هدف جلوگیری از خودسری و سوجویی دولت‌ها عمل می‌کند.
۲	مارکس	حوزه عمومی و جامعه مدنی از ارزش ذاتی و مستقلی برخوردار نبوده و تابع امر اقتصادی و ابزاری ناکارآمد در خدمت بورژوازی و نیروهای تولیدی عمل می‌کند	تنها با حذف نظام سرمایه‌داری و تحقق جامعه‌ای برابر و سوسیالیسم می‌توان به عدالت اجتماعی و آزادی‌های دموکراتیک دست یافت

۳	کانت	با باور به نگاه ارسطویی "انسان حیوانی سیاسی" آن را حوزه‌ای از گفتگوی جمعی و رسیدن به یک معنی و فهم مشترک می‌داند	توسعه در فلسفه کانت پیوند نزدیکی با خردورزی، روشنگری و خودبیداری، صلح جهانی و اندیشه‌ورزی و جامعه مدنی دارد
۴	دو توکویل	انجمن‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد در حکم یک قالب اجتماعی است و تحقق منافع عمومی و خصوصی را تسهیل نموده و وسیله‌ای است برای حفظ حقوق، آزادی و کرامت انسانی	توسعه‌ی واقعی را در پیوند سه عامل: اقتصاد، دولت و جامعه مدنی می‌بیند. با وجود نهادهای مدنی، امکان رفتارهای غیرقانونی و خودسر حاکمان سلب گردیده و مسیر توسعه هموار می‌شود.
۵	هانا آرنت	حوزه‌ی عمومی خط مقابل حوزه خصوصی و پاسخی است به خواست متکثر شهروندان. این حوزه در صورت فعال بودن می‌تواند آزادی را تضمین و از قدرت گرفتن توتالیتاریسم و توده‌ای شدن جامعه جلوگیری کند.	توسعه سیاسی در قلمرو جامعه‌ای باز، آزاد و با وجود نهادهای مستقل از دولت معنی پیدا می‌کند و مانع بزرگی است بر استقرار نظام‌های شخص‌گرا و توتالیتاریسم.
۶	یورگن هابرماس	تمرکز ویژه‌اش بر بحث کنش‌های ارتباطی، بازسازی و زیست جهان، بویژه حوزه‌ی عمومی دارد که واسطه میان اقتدار رسمی دولت و جامعه مدنی بوده و ظرفیت اجتماعی است که شهروندان را در طرح مسائل نو، اصل حقوق بشری و سایر خواسته‌ها به هم پیوند می‌دهد.	جامعه‌ای می‌تواند داعیه توسعه سیاسی داشته باشد که در آن فضای باز کنش ارتباطی، زمینه‌ی گفتگو و نقد و بررسی وجود داشته باشد و شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌ها و نهادهای مدنی آزادانه فعالیت کنند.

شکل ۱

مدل نظری رابطه حوزه عمومی و جامعه مدنی با توسعه سیاسی

یک مدل تحلیلی می‌تواند دنباله طبیعی طرح نظری مساله تحقیق باشد که به صورت عملی نشانه‌ها و خط سیرهایی را برای مشاهده و تحلیل در نظر می‌گیرد و می‌تواند چارچوب تحلیلی منسجمی به‌دست دهد. در این پژوهش با رجوع به دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی و مرور هر یک از آن‌ها در تحلیل رابطه مفاهیم و متغیرهای مرتبط با توسعه سیاسی، از تئوری‌های توکویل، آرنت و هابرماس بهره برده شد در این مدل‌سازی، پنج متغیر عمده‌ی حوزه عمومی و جامعه مدنی که با توسعه سیاسی ایران ارتباط نزدیکی دارد شامل: وجود جامعه انتقادی، فضای گفتگوی آزاد، مصون بودن حریم اختصاصی، آزادی‌های سیاسی، تنوع نهادهای مستقل از دولت و انجمن‌های داوطلبانه‌ای اشاره کرد که می‌تواند پیوندی سازنده و عمیقی با نهاد قدرت و حاکمیت داشته باشند و اساساً تحکیم بنیادهای آن زمینه‌های رشد و توسعه‌ی سیاسی

اجتماعی و اقتصادی را فراهم می‌سازد. چنین اجتماعی می‌تواند در تحکیم و تقویت اعتماد، انسجام، مشارکت، تعلقات دینی-ایدئولوژیکی و توانمندی اجتماعی تاثیرگذار باشند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی و تحلیلی و با گردآوری اطلاعات اسنادی و کتابخانه‌ای تدوین گردیده است. با توجه به موضوع تحقیق که به بررسی نقش حوزه عمومی و همچنین جامعه مدنی بر روند توسعه سیاسی ایران می‌پردازد، روش اسنادی و کتابخانه‌ای انتخاب گردید.

یافته‌ها

در قسمت یافته‌های تحقیق به بررسی و تحلیل مفاهیم حوزه عمومی، جامعه مدنی، توسعه سیاسی و نقش دو عامل بر توسعه سیاسی در ایران پرداخته شد.

- حوزه عمومی

حوزه عمومی یکی از ارکان اصلی و پیش شرط دموکراسی و توسعه سیاسی است شکل‌گیری افکار عمومی روشنگرانه، تولید علم و دانش، جلوگیری از شکاف بین دولت و ملت و نظارت بر کار دستگاه‌های دولتی، از کارویژه‌های حوزه عمومی هستند. یک دولت دموکرات با ایجاد سازوکار نهادی مناسب و اجرای عملی قوانین و مقررات، سعی در تقویت حوزه عمومی دارد یعنی با وضع قوانین و آزادی احزاب سیاسی و مطبوعات، امنیت فعالیت جنبش‌های اجتماعی را تضمین می‌کند.

با نگاه به تاریخ گذشته درمی‌یابیم که در دموکراسی آتن، امور عمومی دولت-شهر در قلمرو نظام سیاسی قرار داشت در حالی که در جوامع لیبرال امروزی، جهان سیاست و حکومت با فعالیت بخش‌های مستقل، دستجات و گروه‌های همسو که در این مورد ادعای یکسانی دارند، عرصه‌ای متمایز و جداگانه قلمداد می‌شود یعنی با اقتصاد، فرهنگ و زندگی خانوادگی جدا بود. در سنت لیبرالی، سیاست به مفهوم فعالیت‌های رسمی حکومت و نهادهای وابسته به دولت است (Held, 1999).

جوزف شومپیتر معتقد است روش دموکراتیک، نظم نهادی در نیل به تصمیمات سیاسی است که به واسطه واداشتن مردم به تصمیم در باره مسائل خود از طریق انتخاب افرادی که در تحقق بخشیدن به اراده خویش گردهم می‌آیند (Schumpeter, 1996). جامعه مدنی و مفهوم دولت در اندیشه ارسطویی در مقابل خانواده، در اندیشه اصحاب قرارداد اجتماعی در مقابل وضع طبیعی، جامعه مدنی در مقابل جامعه ابتدایی در تفکر آدام فرگسون، گفتاری در باره تاریخ جامعه مدنی، شکل اولیه تکوین دولت در اندیشه هگل، حوزه روابط مادی و اقتصادی و علائق طبقاتی در مقابل دولت و پایگاه آن در اندیشه مارکس و جزئی از روبنا و مرکز تشکیل قدرت ایدئولوژیک، یا هژمونی فکری طبقه حاکم در اندیشه آنتونیو گرامشی را شامل می‌شود (Bashiriyeh, 2001).

حوزه عمومی در حقیقت یک مفهوم هنجاری^۱ است که در چارچوب کلی نظریات هابرماس در باره کنش ارتباطی و اخلاق گفتگو جای دارد. به نظر هابرماس حوزه عمومی بخشی از حیات اجتماعی است که در آن شهروندان می‌توانند به تبادل نظر در باره موضوعات و مسائل مهم مربوط به خیر عمومی (مصالح عامه) بپردازند. نتیجه این امر شکل‌گیری افکار عمومی است (Velibeyoglu 1999: 2) نقل از میناوند، ۱۳۸۸.

¹ - Normative

کارکرد اصلی حوزه عمومی، شکل‌دادن یک جامعه انتقادی - عقلانی از طریق مباحثه همراه با ایجاد فضایی مستقل، مرکب از شهروندان خصوصی است که از ایستارهای رقابتی، مقاومتی و انتقادی با یگدیگر و با سیاست‌های عمومی می‌باشد. از نظر هابرماس حوزه عمومی عرصه حضور و مشارکت آزادانه و برابر همه شهروندان در گفتگویی جمعی در جامعه دموکراتیک است. در این عرصه، گفتگو بر اساس معیار عقلانیت انجام می‌شود و ماهیت رهایی‌بخش عقل جمعی در آن تجلی پیدا می‌کند و حوزه عمومی را متعلق به "زیست جهان" اجتماعی می‌داند و افول آن را ناشی از غلبه سیستم بر زیست جهان معرفی می‌نماید (Pusey, 1987).

- جامعه مدنی

مفهوم جامعه مدنی در ابعاد تاریخی و در هر یک از مکاتب لیبرالیسم، سکولاریسم و همچنین در اندیشه سیاسی اسلام، معنا و محتوای جداگانه‌ای پیدا می‌کند. جامعه مدنی در نزد "ارسطو" به مفهوم دولت در مقابل خانواده، در نزد "روسو" قراردادهای پیمان‌های اجتماعی که مردم به آن وفادار می‌شوند. در فلسفه سیاسی "هگل" فضایی است که ارضای نیازهای بشری در چارچوبی مشخص قرار می‌گیرد و یک جامعه سوداگر و سودجو و متمایز از دولت است. در ایده "هابز" نتیجه قرارداد اجتماعی، آنهم یک جانبه که تحت شرایط طبیعی آن، انسان‌ها در جنگ دائم هم‌اند و بخشی از حقوق خویش را به فرد یا مجمعی می‌سپارند و حق معارضة جویی را از خود سلب می‌کنند. به‌وضوح دیده می‌شود این عده از اندیشمندان سیاسی که سهم چشمگیری در ایجاد و تدوین نظریه قرارداد اجتماعی دارند (هابز، لاک، روسو و هگل) جامعه مدنی را به این علت متمایز از حکومت فرض می‌کنند که در حکومت‌ها اساساً فعالیت‌هایی مالی و سوداگرانه انجام می‌پذیرد ولی جامعه مدنی یک پدیده اخلاقی و تعدیل‌کننده تلقی می‌شود. جامعه‌ای که قلمرو و گستره همگانی گردهمایی و تشکل آن دسته از جمعیتی است که دغدغه تامین و نگهداری از دستاوردهای مدنی، آزادی‌ها و هویت‌های فردی و جمعی داشته و سبب‌ساز پیوند جوش خوردن حکومت و جامعه دموکراتیک است تا استواری و انسجام نظام اجتماعی را با سازگار کردن عناصر متشکله آن بیشتر و محکم‌تر سازد (Hariri Akbari, 2006).

به عقیده هگل، جامعه مدنی به مثابه نظام بازار است که مبادله کالا و کار در آن صورت می‌گیرد. الگسی دوتوکویل هم جامعه مدنی را مجموعه‌ای از نهادهای مستقل و انجمن‌های داوطلبانه می‌داند که دولت در ایجاد آن نقشی ندارد ولی این انجمن‌ها از حمایت گروهی و نهادهای اجتماعی متناسب با دموکراسی برخوردارند (Afrough, 1999). در همین رابطه چلبی (۱۳۷۵) جامعه مدنی را منطقه حایل بین چهار خرده‌نظام سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌داند و به نقش محوری انجمن‌های داوطلبانه در آن اشاره دارد (Chalabi, 1996). با پیگیری رویکردهای مختلف، فیلیپ اسمیتر، جامعه مدنی را در بر گیرنده انجمن‌ها، گروه‌ها و نهادهای میانجی مستقل از دولت و در مرز میان خانواده‌ها و دولت می‌داند که مستقل از مقامات عمومی پا می‌گیرند، توان گفتگو و سامان‌دهی برای دست زدن به کنش جمعی در پیگیری خواسته‌های خود را دارند پویش آن‌ها در چارچوب قانون و در سایه حکومت است و نه در راستای واژگون کردن آن (Whitehead, 2004).

در سال‌های اخیر شماری از جامعه‌شناسان آمریکایی جامعه مدنی را این‌گونه تعریف کرده‌اند: "جامعه مدنی دربرگیرنده شمار زیادی از میدان‌های عمومی بالقوه خودمختار و منفک از حکومت است. فعالیت کنشگران که در جامعه مدنی توسط انجمن‌های گوناگون تضمین می‌شود باعث می‌گردد که جامعه از غلتیدن به یک قالب توده‌ی بی‌شکل نجات یابد" (Haji Aghaei & Paknia, 2018; Handal & Habermas, 2002).

- توسعه سیاسی

هدف توسعه سیاسی، گسترش مشارکت و رقابت گروه‌های اجتماعی در زندگی سیاسی است مهمترین لوازم بلافصل آن سازمان‌یابی نیروهای اجتماعی، آزادی و مشارکت و رقابت و وجود مکانیسم حل منازعه نهادی شده در متن ساختار سیاسی و خشونت‌زدایی و اعمال قانون

و حقوق اساسی شهروندان می‌باشد. لوسین پای، از متفکران برجسته در کتاب "ابعاد توسعه سیاسی" این مفهوم را گذار موفقیت‌آمیز از شش بحران می‌داند: ۱- بحران هویت ۲- بحران مشروعیت ۳- بحران نفوذ ۴- بحران مشارکت ۵- بحران یگانگی و ۶- بحران توزیع. در تعریفی دیگر از توسعه سیاسی این‌گونه بیان شده: "افزایش ظرفیت و کارایی یک نظام سیاسی در حل و فصل تضادهای منافع فردی و جمعی، ترکیب مردمی بودن، آزادی و تغییرات اساسی در یک جامعه که غالباً با رشد دموکراسی همراه است (Bashiriye, 1999)".

از نظر جیمز کلنن، توسعه سیاسی، دست یافتن به موقعیتی است که در آن نظام سیاسی به‌صورت آگاهانه به منظور افزایش کیفی ظرفیت نظام از نهادهای موثر اجتماعی سود می‌جوید (Shiyari & Farhangi, 2019). چنان‌که هانتینگتون بر عقلانی‌سازی، دموکراتیزه سازی و بالا بردن ظرفیت مشارکت اجتماعی به‌عنوان بخشی از پایه‌های موثر توسعه سیاسی یاد می‌کند. توسعه سیاسی علاوه بر دموکراتیک‌شدن حکومت و روابط سیاسی، شامل معیارها و ملاک‌هایی چون کارآمدی حکومت و نخبگان سیاسی، توانمندی تشکلهای سیاسی، تعادل فرهنگ و گفتار سیاسی و سرانجام قدرت شهروندان برای مشارکت هماهنگ و هم‌افزا در ساماندهی امور است (Delavari, 2015).

توسعه سیاسی در هر یک از معانی فلسفی و جامعه‌شناسی، به چگونگی برداشت از حوزه عمومی و جامعه مدنی بستگی دارد. حوزه‌هایی که افراد و تشکلهای فارغ از تفاوت‌های شخصی به طور برابر و آزادانه بتوانند در باره مسائل مهم سیاسی اجتماعی به گفتگو و رقابت بپردازند و دیدگاه‌ها و نظرات خود را به هرم قدرت سیاسی متصل سازند. مقوله‌ای است که با کل سیستم سیاسی، جامعه و فرهنگ مدنی کشور مرتبط می‌باشد. چنانچه از دید محمود سریع القلم "توسعه سیاسی به دلیل چندبعدی، جامع و به‌شدت کیفی بودن آن، از پیچیده‌ترین سطح توسعه یک جامعه شناخته می‌شود" (Sariolghalam, 2001).

شکل ۲

شاخص‌های توسعه سیاسی

-۱

جدول ۲

خلاصه مفاهیم محوری

عناوین	معنای محوری
حوزه‌های عمومی	عرصه‌ای که در آن افراد به منظور مشارکت در مباحث باز و علنی گرد هم می‌آیند. وضعیتی آزاد به دور از تحمیل و اجبار با مفاهیم و اراده‌ی جمعی وارد مسائل گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی می‌شوند.
جامعه مدنی	وجود زمینه‌های حداکثری مشارکت مردم در قالب سازمان‌ها، نهادها و تشکلهای داوطلبانه و مستقل از اراده دولت و تلاش در بسط فرهنگ سیاسی متکثر شهروندان.
توسعه سیاسی	بیانگر قدرت اجتماعی، جامعه مدنی قوی به‌همراه مشارکت و حق تعیین سرنوشت، رقابت‌های سیاسی، وجود دولتی پاسخگو و تلاش موثر در حفظ ارزش‌های دموکراتیک می‌باشد.

کیفیت عمل حوزه عمومی و جامعه مدنی در ساختار سیاسی اجتماعی ایران معاصر

برای تشخیص امکان ایجاد حوزه عمومی و جامع مدنی در ایران، فهم زمینه‌های اجتماعی و ساختار قدرت موجود در ادوار گوناگون تاریخی حائز اهمیت می‌باشد اینکه آیا در چنین زمینه‌ها و ساخت قدرت سیاسی و حتی مذهبی، که ریشه در اسلام سیاسی دارد، اساساً قابلیت زایش حوزه عمومی و شکل‌گیری جامعه مدنی وجود دارد؟ از زاویه‌ای، اندیشه سیاسی غالب در ایران از نوع جمع‌گرا و نامحدود است. در دولت جمع‌گرا چون نگاه به جامعه به مثابه یک اجتماع یا ارگانیسم واحد و یکپارچه است دخالت فرد در این ساخت از اولویت برخوردار نبوده و از این‌رو کنش وی منجر به تداوم تصمیمات یک‌سویه از بالا خواهد شد. در دولت نامحدود نیز، این حق برای دولت بیشتر است و در صورت وقوع اختلافات، مرجع به حق داوری برگزیدگان و سلاطین هستند. در حالی که در یک جامعه نوین و فرهنگ مدنی توسعه‌یافته، داوری نهایی با اکثریت مردم است و در این میان، رابطه کنش و ساختار و تلاقی این دو، موجب شکل‌گیری نهادهای خارج از حیطه‌ی عمل دولت می‌شود. بهره‌گیری از چنین رویه‌ای در تاریخ میانه و معاصر ایران، راه تسلط حاکمان را تسهیل نموده و اقتدار غالب نهاد سیاسی و اجتماعی بر بنیاد اقتدار سنتی (سلطانی و پاتریمونیل) یا متکی بر اقتدار شرعی و ترکیبی از این دو قرار داشت. پس با سلب حقوق فرد، استیلای دولت تمامیت‌خواه در ایران بازتولید می‌گردید. در حالی که ما نیاز به شکل‌گیری حوزه عمومی، شهروندی صاحب مسئولیت و برخوردار از حقوق اساسی و جامعه‌ای باز و تعاملی بودیم. پس روشن است که جامعه مدنی دشمن طبیعی خودسالاری، دیکتاتوری و دیگر اشکال حکومت خودسر است (Ghasemi, 2010).

دولت با اثرگذاری و اعمال زور و نفوذ بر لایه‌های مختلف اجتماعی مانع بسترسازی حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی در ایران در طی ادوار مختلف تاریخی می‌شد. در این میان پایین بودن سطح سواد، دانش اجتماعی و پایین بودن سطح فرهنگی سیاسی عموم مردم ادوار گذشته را نباید از تحلیل دور نگه داشت. با این وجود یکی از ارکان کلیدی را بایستی در ساختار مذهبی و دولت ایلی ایران جستجو کرد. میل شدید رژیم سیاسی به تمامیت‌خواهی باعث گردید که نهاد مالکیت در انحصار دولت باشد و به طبع آن، نهاد اشرافیت که با تولید کشاورزی و مالکیت پیوند عمیقی داشته، نتواند قوام بگیرد تا در فقدان استقلال این نهاد، دولت که خود را یک‌ه‌تاز میدان دیده بر خودکامگی‌اش افزوده و توده‌ها را از حقوق اجتماعی به نفع خود محروم نماید در سایه چنین وضعیتی، نوعی فلسفه سیاسی نزد حاکمان و حتی توده‌ها به رسمیت شناخته می‌شد که در آن حقوق فردی توده و حق تشکیل اجتماعات مدنی در ید قدرت دولتی و تحت اراده حکام سیاسی قرار گیرد و با این ساخت سیاسی و فرهنگی، شاهد شکل‌گیری جامعه مدنی فعالی در ایران نباشیم (Ahmadi, 1998).

با وجود انحصار قدرت و موانع و مشکلات فراوانی که بر سر راه توسعه سیاسی در ایران وجود داشت از یک سو، تاریخ تحولات ایران نشان می‌دهد که اقوام ایرانی دارای روحیه آزادمنشی بر پایه ارزش‌های ملی و اخلاقی بوده و در مواردی هم نیروهای فکری و اجتماعی قادر

می‌شدند نهادها و سازمان‌های ملی و مستقلی را بوجود بیاورند. به گفته افلاطون: ایرانیان در دوره پادشاهی گوروش راهی میان استبداد و آزادی را پیش گرفته ضمن این که خود آزاد بودند بلکه در مواردی توانستند اقوام دیگر بسیاری را تحت فرمان خود درآورند و با حکمرانی درست اصل برابری را تحکیم بخشند (Vafaei, 2014).

در ساختار جامعه ایرانی در گذشته دور، همواره تلاش برای تفسیر و تغییر از جامعه‌ای استبدادی به جامعه‌ای آزاد و قانون‌مند بوده است. تاسیس نظام طبقاتی در عصر جمشید به گزارش فردوسی، یا نظام حقوقی ساسانی/ زرتشتی در ایران قبل از اسلام و لغو امتیازات و اختلافات عصر جاهلیت، قبول اصول عدالت و تساوی اسلامی و ایجاد عقد اخوت بین مهاجران و انصار، در راستای صیانت از حقوق اجتماعی و امر قانون بود (Amin, 1997).

حوزه‌های عمومی و جامعه مدنی ایران را می‌توان در ابعاد مکانی، فضایی، گفتمانی و نهادی و کنشگری هم مورد بررسی و تحلیل قرار داد. در سطوح مکان‌های عمومی (قهوه خانه‌ها، کافه‌ها، مساجد و حسینیه و تکایا...) محل‌هایی بودند برای ملاقات و گفتگو در زمینه‌ی مسائل سیاسی و اجتماعی و قانونی در تغییر و تحولات، حتی پیش از انقلاب مشروطه تا به امروز به‌شمار می‌روند. در ابعاد فضایی (رسانه‌ها و مطبوعات، ماهواره، اینترنت، فیس بوک، تلگرام و واتس‌آپ و سایر شبکه‌های اجتماعی) از دسته امکانات و فناوری نوین و بانفوذی هستند که امکان ارتباط پیدا کردن و نشر اخبار و اطلاعات را برای کاربران خود بدون محدودیت مکانی و زمانی ممکن و آسان ساخته است. فضای گفتمانی (عرصه مباحثه و گفتگو میان خواص، روشنفکران، طبقات متوسط جامعه و سایر توده‌های اجتماعی) را با قوت بالا به جریان انداخته است. حوزه نهادی و کنشگری (موسسات آموزشی و پژوهشی، سازمان‌های غیر دولتی ان. جی. اوها و جنبش‌های دانشجویی و انجمن‌های اسلامی، جنبش زنان و محیط زیست...) هر یک محیطی هستند برای تبادل نظر و پیگیری خواسته‌ها و علایق جمعی و ابزار و عاملی هستند که می‌توانند صدا و پیام خود را به حاکمیت برسانند (Jalaeipour & Mohammadi, 2017).

چنان‌که در بخش‌های نظری اشاره شد حوزه‌های عمومی عرصه بحث و گفتگوی متقابل و آزاد و طرح چشم‌اندازهای متکثر است و جامعه مدنی نیز در متن شبکه‌ای از گروه‌های ارادی، داوطلبانه، مستقل و خودگردان برای پیشبرد منافع، علایق و سلیقه‌های افراد ظاهر می‌شود. یکی از مسیرهای تحول در ساختار سیاسی ایران معاصر، انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵ بود که با مبارزه و نقش جریان‌های سیاسی و مذهبی از طیف‌های تجددگرای روشنفکران، روحانیون و سران ایلات و زمینداران، به تاسیس مجلس و تهیه و تدوین قانون اساسی کشور انجامید. جامعه‌ای که کمابیش وجود انجمن‌های صنفی، جنبش‌ها، کانون‌های ادبی، هنری و سایر تعاونی‌ها و ستادهای همیاری اجتماعی را در خود تجربه کرده بود. تاسیس سیستم پارلمانی در این دوره، آنهم به شکل محدود خود و انتخاب نخست‌وزیر و هیات دولت و رقابت‌های گروهی بر سر تصاحب قدرت و کیفیت دخالت در آن، خود نیز از نشانه‌های اولیه و مصادیق توسعه سیاسی شناخته می‌شود.

با آغاز سلطنت رضاشاه در سال ۱۳۰۴ به تحولات زیادی همراه بوده است بحران‌های امنیتی و آموزشی و بهداشتی که ناشی از ضعف کارکردی ادوار یشین بود در این دوره مهار شده و سازماندهی خاصی در ارتش، سیستم اداری و قضایی بوجود آمد اما آن‌چه که در جریان انقلاب مشروطه در امر کاستن قدرت مرکزی و اصل تفکیک قوا صورت گرفت با اقتدارگرایی و تمرکز قدرت در دست نهاد سلطنت تا حدودی از محتوا خالی شد و فضای نقادی و رقابت‌های سیاسی از میان رفت. با سقوط پهلوی اول از قدرت که متأثر از جنگ جهانی و دخالت‌های روس و انگلیس می‌باشد فضای اختناق و سرکوب گذشته تعدیل شد و فرصتی دوباره فراهم گردید تا شمار زیادی از آزادی‌خواهان و جریان‌های سیاسی و مذهبی به صحنه رقابت و قدرت برگردند. حسین بشیریه در توصیف این دوره می‌گوید: در ده سال اول دوره محمد رضا شاه، نظام سیاسی کم و بیش متکثر و مبتنی بر قانون اساسی کشور بود مجلس فرصت عمل خوبی داشته و قدرت دربار بسیار ناچیز بود. تعیین وزرا از ناحیه مجلس و یا تصویب قانون بازگرداندن اراضی سلطنتی به صاحبان اصلی نشانه‌های کاهش قدرت سلطنت بود (Bashiriyeh, 2001).

با ظهور ملی‌گرایان و شکل‌گیری نهضت نفت، جریان نفوذ گروه‌های سیاسی بر دربار همچنان می‌جربید تا این‌که با پروژه کودتا علیه نخست‌وزیر و حامیان‌اش، سلطه نهاد پادشاهی قوت می‌گیرد و دستگاه نظامی و امنیتی رژیم، با منتقدین و فعالان سیاسی، برخورد سخت و قهرآمیزی نشان می‌دهد. در دهه‌ی ۱۳۴۰ با روی کارآمدن جان‌اف کندی در ایالت متحده آمریکا و اعمال سیاست‌هایی در جهت کاهش نفوذ روسیه و جلوگیری از بروز انقلاب‌های کمونیستی، رژیم پهلوی دست به اصلاحات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌زند.

پس از سقوط رژیم پادشاهی پهلوی، خواست و علایق روشنفکران و عموم مردم بر رسیدن به یک جامعه عادلانه و دست یافتن به ارزش‌های اسلامی، آزادی و برابری، می‌رفت تا مشکلات و موانع سر راه آن‌ها را کنار بزند و به آرمان‌های اسلام و امام خمینی و سعادت و خیر دنیا و آخرت برسد. بر این اساس، برگزاری همه‌پرسی قانون اساسی کشور در ۱۲ فروردین ۵۸، که با رای مثبت ۹۸/۲ درصد، نقطه عطفی بود در به رسمیت یافتن و استقرار قانونی نظام جمهوری اسلامی و پذیرش و ترکیب دو اصل جمهوریت و اسلامیت به عنوان دو بال زمینی (جمهور و اراده جمعی) و آسمانی (مرجعیت خدا و قوانین الهی و اصل ولایت فقیه) که زمینه زندگی خوب و شرافت‌مندانه مردم را فراهم سازد.

در تعدادی از اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز به حقوق اساسی مردم و آزادی نهادهای مدنی و مستقل توجه و تاکید شده است. به عنوان نمونه، طبق اصل ۵۶ قانون اساسی، حاکمیت مطلق بر جهان و انسان از آن خداست و هم او انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است. بند ۶ از اصل سوم قانون اساسی، اشاره به محور هر گونه استبداد و خودکامگی و انحصارطلبی دارد. در اصول ۲۶ و ۲۷ بر آزادی احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های صنفی و سیاسی اقلیت‌های دینی شناخته شده تصریح دارد. قوانین موضوعه در اصل ۲۷ حق تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها و اصل ۲۴ بر آزادی نشریات و مطبوعات و همچنین اصل ۱۵۷ نیز به آزادی بیان، نشر اندیشه‌ها و افکار با رعایت موازین و مصالح کشور تاکید داشته و وجود آن را به رسمیت می‌شناسد.

اگر چه در سال‌های نخست پیروزی انقلاب اسلامی با عطف به آرمان‌های انقلاب، انتظارات و مطالبات کنشگران سیاسی و به جهت فضای انقلابی و زمینه‌های باز سیاسی، دایره عمل حوزه عمومی و جامعه مدنی به صورت مقطعی گسترش پیدا می‌کند اما افزایش منازعات سیاسی بین گروه‌ها و جریانات سیاسی و نیز وقوع جنگ عراق و ایران و پیروزی اسلام‌گرایان به تدریج به سوی انسداد سوقق پیدا می‌کند. جنگ تحمیلی در اوایل انقلاب، شرایطی را پدید آورد تا مسئولین نظام از رشد جامعه مدنی و توسعه سیاسی تا حدودی غافل بمانند (آسایش و همکاران، ۲۰۱۱). با پایان گرفتن جنگ و درگذشت امام خمینی (ره) و برآمدن دولت آیت‌اله رفسنجانی به عنوان دولت سازندگی که سیاست اقتصادی باز را در پیش گرفتند امید به پیشرفت جامعه مدنی ثمره‌ای نداشت. افزایش منازعات در سطح نخبگان قدرت و تمایل به تمرکزگرایی با حذف جریانات چپ اسلامی و نیز تغییرات وسیع در برنامه پنج‌ساله دوم و کم رنگ شدن سیاست تعدیل اقتصادی، باعث شد تا جامعه مدنی رشدی پیدا نکند. دوران ریاست جمهوری محمد خاتمی به واسطه تاکید او بر فعال‌سازی نهادهای جامعه مدنی و توسعه سیاسی، عنوان گفتمان اصلاحات نام گرفت. انتخابات دوم خرداد که بسط حوزه عمومی و جامعه مدنی را در سرلوحه کار خویش قرار داد امیدهای فراوانی را بر گسترش این بخش‌ها برانگیخت. خاتمی در روزهای نخست کاری خود، جامعه‌ای را به تصویر می‌کشید که سرشار از سلیقه‌ها و گرایشات گوناگون بوده که در آن نشانی از حاکمیت مطلق اکثریت بر اقلیت نباشد و همه در حمایت قانون و نظامی مردم سالار باشند. لذا طی آن با قانونی‌شدن گفتمان جامعه مدنی و چیرگی آن بر دیگر گفتمان‌های رقیب، زمینه‌های گفتگو و فعالیت نهادهای مستقل از قدرت سیاسی را بیش از گذشته قوت بخشید (Bashiriyeh, 2001).

از میان تحلیل‌های مختلفی که راجع به فضای گفتمانی دهه‌های پس از انقلاب صورت گرفت حمیدرضای جلالی پور (۱۳۸۱) در کتاب جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی موضوع کانون روشنفکری در ایران بعد از جنگ و تأثیر آن بر افکار عمومی و تحولات سیاسی را این‌گونه توصیف می‌کند: هر یک از حلقه‌های روشنفکری دینی، جریانات سکولار (ملی- مذهبی) و روحانیون نوگرا، با طرح مفاهیمی تازه، از

آموزه‌های جامعه مدنی و توسعه سیاسی ایران دفاع کرده بودند. این گروه‌ها در پشتیبانی از عرصه عمومی و جامعه مدنی، افکار خود را غالباً در ماهنامه‌ی کیان، راهبرد، و دو هفته نامه عصرما، گاهنامه نقد و نظر و همچنین در روزنامه‌های جامعه، توس، نشاط و عصر آزادگان منتشر می‌کردند بشکلی که همه این کانون‌های روشنگری به صورت مستقیم و غیر مستقیم در هویت‌بخشی و نوسازی فرهنگی طبقات متوسط شهری و بازسازی و تقویت فضای عمومی و احیای جامعه مدنی نقش سازنده‌ای داشتند. این در حالی است که بتدریج تسلط و قدرت گفتمان اسلامی ایدئولوژیک بر سایر گفتمان متکثر و سکولار غلبه پیدا می‌کند. در طی دهه‌های اخیر، توسعه و تکامل جامعه مدنی در دولت‌های احمدی نژاد، روحانی و سید ابراهیم رئیسی هم در وضعیت مطلوبی قرار نمی‌گیرد مساله‌ای که بی‌تأثیر از شیوه حکمرانی و ساختار سیاسی و اجتماعی نیست همچنانکه تعدادی از پژوهشگران حوزه تاریخ و سیاست از جمله فاضلی، فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی را متشکل از اجزای زیر نامیدند: ۱- تاسی یک تفسیر از اسلام ۲- انحطاط فردگرایی ۳- باطنی ساختن ارزش‌های ولایی مطابق با ایدئولوژی اسلامی ۴- تک بعدی‌نگری اسلامی (Jalaeipour & Mohammadi, 2017).

بحث و نتیجه‌گیری

مقوله‌های حوزه عمومی و جامعه مدنی به عنوان دو بستر و پتانسیل اجتماعی در عین ارتباط و پیوستگی نزدیک با هم در کنار دولت به عنوان یک عرصه‌ی نهادی در امر رشد و توسعه سیاسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشند. در سایه نقد و گفتگوی جمعی و آزاد با هم‌افزایی جامعه مدنی خودباور، پویا و تکامل یافته می‌توانیم شاهد فضایی دموکراتیک و توسعه یافته سیاسی در کشور باشیم.

توسعه‌یافتگی سیاسی نیازمند همگرایی و استقرار نهادهای دموکراتیک و به رسمیت شناختن قدرت و قابلیت توانمندی‌های اجتماعی است بستری مناسب و آمیخته با فضای گفتگو و فرهنگ نقد و اندیشه‌ورزی و توانمندکردن انجمن‌های داوطلبانه و مستقل از حاکمیت است نیرویی که می‌تواند کمک کند به ارتقاء ظرفیت نظام سیاسی و کارآمدی هر چه بیشتر کاربست‌های فضای دموکراتیک در جامعه.

در این مقاله با بررسی قرارداد شاخص‌های اساسی که در تحکیم بنیادهای رشد و توسعه دموکراسی نقش سازنده‌ای دارند و عامل پیوند بخش‌های جامعه با نهادهای دولتی و یا سازمان‌های رسمی و غیر رسمی می‌باشد نظیر: فضای باز سیاسی، جامعه‌ی انتقادی با منطق گفتگو، نهادهای مستقل از دولت و انجمن‌های داوطلبانه و حفظ حریم خصوصی، از جمله حقوق اساسی و دموکراتیک شهروندان شناخته می‌شود که با معنا بخشیدن و اهتمام عملی به آن می‌توان زمینه‌ها و مسیر تکامل توسعه سیاسی در ایران را به نحو شایسته‌ای هموار ساخت.

بی‌شک در سایه همین ارتباط و پیوستگی است که رشد بلوغ اجتماعی و توسعه سیاسی معنای واقعی به خود می‌گیرد. به این ترتیب نتایج تحقیق نشان می‌دهد که توسعه سیاسی در ایران ارتباطی مستقیم و تنگاتنگی با رشد حوزه‌ی عمومی و جامعه مدنی دارد. با عنایت به سئوالات پیش‌روی، نتیجه بیان گر وجود رابطه میان متغیرها و مولفه‌های ذکر شده بر روند رشد و توسعه سیاسی ایران در ادوار گوناگون است. این در حالی است که در رژیم پهلوی به واسطه ساخت یک‌جانبه قدرت و اعمال برخوردهای امنیتی با حلقه منتقدین و کنشگران سیاسی، زمینه‌های رشد و فعالیت حوزه‌های مستقل و جامعه مدنی فراهم نشد و می‌بینیم که طی سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز بتدریج با غلبه ایدئولوژی سنتی و سطح پائین تحمل‌پذیری از بالا، تلاش مثبتی در تقویت فضای گفتگو و تشکلهایی مستقل از دولت صورت نپذیرفت.

با افزایش سطح سواد و دانش اجتماعی، افزایش قشر متوسط جدید و دسترسی آسان مردم به تکنولوژی و شبکه‌ها و وسایل ارتباط جمعی، سطح توانمندی‌های اجتماعی بیش از گذشته نیرومندتر شده است. حوزه عمومی و جامعه مدنی در ایران با توجه به دانش و مهارتی که در طی دهه‌های مختلف بدست آورد می‌تواند با ایفای نقش مؤثر سطح شکاف دولت ملت را کاهش دهد و به کارگزاران دولتی کمک‌های تخصصی و مشاوره‌ای در حل مسائل گوناگون را بدهد و جلوی سوء استفاده از قدرت و فسادهای مالی و رانتی را بگیرد و در بسط و گسترش عملکرد شفاف و بهتر حوزه‌های اجتماعی و همچنین ارتقاء یک حکمرانی مطلوب در آینده ایران داشته باشد. در هر زمان و مکانی که اختیارات

دولت محدود و کم شود در عوض اختیارات و نفوذ احزاب اصناف و تشکلهای و نهادهای بیشتر می شود و جامعه مدنی می تواند قوی تر و نیرومندتر ظاهر شود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده ها

داده ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Afrough, E. (1999). Civil Society and Its Position in Iran. *Public Culture Quarterly*(18-19).
- Aghamohammadi, B., Sedigh, M. E., & Shirzadi, R. (2022). The Function of Political-Civil Institutions and Their Role in the Political Development of the Country. *Human Geography Research*, 54(4), 1247-1261.
- Ahmadi, H. (1998). *Collected Articles on Civil Society and Today's Iran*. Tehran, Naghshe o Negar.
- Akhavan Kazemi, M. (1998). Political Development and Civil Society. *Political-Economic Information Journal*(127 & 128).
- Akhavan Kazemi, M., & Seyed Shams, a.-D. (2018). Research Trends in Political Development in Contemporary Iran. *Parliament and Strategy*(95).
- Amin, S. H. (1997). *The Status of Civil Society in the Constitution*. Tehran.
- Ansari, M. (2004). The Public Sphere as a Discursive Democracy. *Specialized Quarterly of Political Sciences, Islamic Azad University, Karaj*(1).
- Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace & Company.
- Ataei Valeh, H., Sedigh, M. E., & Amini, A. (2022). The Role of Civil Institutions and Urban Diplomacy in Iran's Political Development. *Iranian Political Sociology Monthly*, 5(6), 536-558.
- Azarshab, M. T., & Asoudeh, R. (2019). *The Role of Civil Society in Political Development* (Vol. 3).
- Bashiriyeh, H. (1999). *Civil Society and Political Development in Iran*. Tehran, Institute for Modern Science Publishing.
- Bashiriyeh, H. (2001). *Political Sociology*. Tehran, Ney Publishing.
- Calhoun, C. (2010). The History of the Concept of Civil Society and the Public Sphere. *Legal Research Journal*(51).
- Chalabi, M. (1996). *Sociology of Order*. Ney Publishing, First Edition.
- Delavari, A. (2015). The Classical Model of Political Development with a Look at the Western European Experience. *Planning and Social Development Quarterly*(22).
- Fakhraei, S. (2009). Jeffrey Alexander's Sociological Thoughts. *Sociological studies*, 1(4).

- Freese, I. (1995). Gesellschaft versus Politik: Anmerkungen zu Hannah Arendts der Philosophie der Politik. *Zivile Gesellschaft und Zivilisatorischer Prozess oder Dialektik*, 3. (Enzyklopädische Zeitschrift für Philosophie und Wissenschaften)
- Ghasemi, Y. (2010). The Relationship Between State and Civil Society in Iran from a Historical Sociology Perspective. *Social Sciences Journal*(2).
- Haji Aghaei, R., & Paknia, M. (2018). Explaining the Position of the Public Sphere and the Political in Hannah Arendt's Political Thought. *Journal of Political and International Approaches*.
- Handal, P., & Habermas, J. (2002). *Public Domination*. Tehran, Arghanoon Publishing, Issue 20.
- Hariri Akbari, M. (2006). Democracy and Civil Society. *Journal of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad*, 3.
- Held, D. (1999). *Models of Democracy*. Tehran, Roshangaran and Women's Studies Publishing.
- Jalaeipour, H., & Mohammadi, J. (2017). *Contemporary Sociological Theories*. Tehran, Ney Publishing.
- Kamali, M., & Pouladi, K. (2002). *Civil Society, State, and Modernization in Contemporary Iran*. Tehran, Baz Publishing.
- Mousaei, M. (2009). The Relationship Between Social and Economic Development. *Institute for Humanities and Cultural Studies, Rahbord*(20).
- Mousavi, S. G., & Mousavi, H. (2015). Civil Society and Social Development in Iran. *Afaq-e Oloum-e Ensani Monthly*(36).
- Pusey, M. (1987). *Jurgen Habermas*. London: Tavistock.
- Reiss, H. (1971). *Kant's Political Writing*. Cambridge University Press.
- Sabzaei, M. T. (2015). Sociological Analysis of the Public Sphere in Post-Revolutionary Iran. *Social Sciences Quarterly*(71).
- Sariolghalam, M. (2001). *Rationality and the Future of Iran's Development*. Tehran, Middle East Scientific Research and Strategic Studies Center.
- Schumpeter, J. (1996). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Tehran, Nashr Markaz.
- Shiyari, A., & Farhangi, M. M. (2019). The Impact of Government Policies on Political Development and the Formation of Civil Society in Iran. *Epistemological Studies in the Islamic University*, 23(4), 723-744.
- Vafaei, K. (2014). Political Development and Modern Politics. *Specialized Quarterly of Political Sciences*.
- Whitehead, L. (2004). The Uncivil Interstices between Civil and Political Society. In *Peter Bunell & Peter Cavert (Eds.), Civil Society in Democratization*.